

1772.

EGY KORSZAKHATÁR TÖRTÉNETE

„Ritka az irodalmak történeteiben oly időszak, mely megelőzőjétől oly éles vonal által választatik el, mint irodalmunk e legújabb korszaka, melynek határozott születési éve van: az 1772. év, midőn Bessenyei György fűtta hatalmas riadóját, s az elhottat új életre támasztotta fel.” Toldy Ferenc ünnepi szónoklatában olvashatók e szavak, címe: „*A magyar irodalom legújabb koráról (1772—1872)* — olvastatott a m. akademia rendkívüli közülésében, dec. 15. MDCCLXXII.”¹ A tudomány akkori hivatalos fóruma nem sietett túlságosan az ünnepléssel — szinte utolsó alkalom volt a naptári évben; megszervezésében is sokkal több volt a kelletlenség, mint a lelkesedés. Pedig az I. Osztály már 1872. január 29-én határozatot fogadott el „Bessenyei György és társai irodalmi föllépte százados ünnepléséről”.² A határozat azonban az I. Osztály 1872. október 17-én tartott ülésének hivatalos jegyzőkönyve szerint „mintegy feledésbe ment”, s figyelmeztetve, hogy már csak pár hónap van hátra, december 15-re, vasárnapra kitűzik az ülés időpontját.³ A centenáriumi szónokának Toldyt javasolják, valamint felkérlik Szász Károlyt egy ünnepi óda írására. A Kisfaludy Társaság sem siette el az ünneplést: emlékkővel jelölték Bessenyei sírját Pusztá-Kovácsin, de a leleplezésre, s Gyulai szónoklatára csak 1883. június 10-én került sor. Aligha véletlen feledékenységg! — Ha mást nem is tudnánk, az Akadémia hivatalos jegyzőkönyveiben rögzített tények elég világos-

¹ TOLDY F.: *A magyar irodalom legújabb koráról*. Irodalmi arcképek és szakaszok — Bp. 1873. 171.

² MTA Értesítője — Pest, 1872. 51.

³ Ua. 224.

san szólnak. A legfőbb méltóság, a király (ill. minisztere, báró Wenckheim Béla) megköszöni ugyan a dec. 15-i ülésre szóló meghívást, ám „akadályoztatva” lévén, személyes jelenléte helyett „királyi kegyelme és pártfogásáról” biztosítja az Akadémiát, a királynő meg „szerencsekívánatait” küldi.⁴ A hivatalos jelentésnek is van némi kesernyés felhangja; papírra vetette a „titoknok” — azaz Arany János, így:

„A dec. 15-kén tartott rendkívüli közülésen, melyen az Akadémia a magyar nemzeti irodalom újjászületésének századik évfordulóját ünnepelte, gróf Lónyai Menyhért elnöki beszédet, Toldy Ferenc alkalomszerű értekezést, Szász Károly ódai költeményt olvastak.”⁵

Arszónokok mondanivalójára még visszatérünk; előbb az évforduló „tárgyát” tekintsük meg. Merthogy a centenáriumi körüli huzavonában már háromféle címmel találkozunk. Az Akadémia első határozata „Bessenyei György és társai irodalmi fölléptéről” emlékezik, Toldy *A magyar irodalom legújabb koráról (1772—1872)*, Arany János „a magyar nemzeti irodalom újjászületésének századik évfordulójáról” ír jelentést. Mit is ünnepeltek tehát? Egyértelműen az derül ki a címekből, hogy nemzeti irodalmunk fontos állomását, jelentős fordulatát — de vajon mi volt e „nemzeti” gondolat tartalma, mi kapcsolta össze az 1772-ben meginduló korszakkal; miben látták törekvéseik lényegét? S mit teljesített a nagy író-egyéniség, Bessenyei, milyen történelmi feladatnak lett, lehetett jelképe? Elmondhatjuk, hogy az újabb száz év új meg új érvekkel — igenlővel és tagadóval — világította meg e kérdéseket, tény azonban, hogy a korforduló jelentősége mégis tovább élt.

„Nincs még egy irodalmi korszakhatár, amely ily hosszú ideig állta volna az idők ostromát” — mondta Bán Imre a periodizációs vitán.⁶ Az „idők ostromát” próbáljuk hát áttekinteni, legalábbis fontosabb mozzanatait.

*

⁴ Ua. 275.

⁵ MTA Évkönyvei — Pest, 1873. 12.

⁶ It. 1969/2. sz. 358.

Minden megelőző irodalmi korszak határpontjának kijelölésében az utókor állapította meg az évszámokat. Itt azonban, döntő különbségként tűnik fel a kezdeteknél, hogy az újat kezdés erős öntudatával már a kortárs Kazinczy vont határt, ifjúkorának történelmi értékű programjait élesen elválasztotta a megelőző fejlődési szakasztól. Az új törekvések öntudatos kiemelése már eleve bizonyos statikus, állóképszerű korrajzot adott, sőt, helyenként programszerűen hirdették az elfordulást az előzményektől (mint pl. Bessenyei a *Magyar Nézőben*). A korszakteremtő nagyság tudata tehát adva volt a kezdeteknél — nem csoda, hogy a közvetlen utódok, a „nagyokat” még személyesen ismerő áttekintők, elméletírók tiszteletteljes készséggel vették át és vitték tovább elődeik ítéletét. De vajon ugyanazt az újat látták-e törekvéseikben az újjászületésért küzdő kortársak, s ugyanazt az utódok? Kazinczy „gyönyörű új Hajnalról” beszél, elsősorban a magyar literatúra, s ezen belül a nemzeti nyelv felvirágzásának korszakáról. Kazinczy korszakot formáló tudatában az újdonság elve elsősorban a művelt ízlés, a művelt világ eszméinek, ízlésének meghonosítását, a modern szellemben újjáteremtett kulturális fejlődés nagyságát ünnepli. A porosz háborúban „a németeknek virágzani már elkezdett literatúrájokkal derekasan megismerkedtek”, elterjedtek a korabeli szép ízlés olvasmányai (Gellert, Rabener, Haller, Hagedorn); aztán arról beszél, hogy Báróczy, Bartsai, Bessenyei munkáiban „a nemzet csudálattal hallá francia izlés után gyalult nyelvöket”,⁷ míg Baróti, Révai és Rájnis a görög és római minták után indultak, s váltak az új költői nyelv megteremtőivé. S ha még hozzávesszük, hogy Teleki Józsefről úgy emlékezik meg, mint aki „legfőbb díszé” „azon felekezetnek, mely szorosán ragaszkodik a régibb színhöz”⁸ — készen áll átvételre az iskolákba osztott statikus korkép, melyben „franciások”, „németesek”, „deákosok” és

⁷ KAZINCZY F.: *Tübingai pályaműve a magyar nyelvről* (1808) — RMK 37. Bp. 1916. 153—54.

⁸ *Ortológus és neológus nálunk és más nemzeteknél* (1819) Kazinczy F. Vál. Műv. I—II. MKI Bp. 1960. II. 198—99.

„hagyományörzők” munkálkodnak. Csakhogy Kazinczynál ez még korántsem válik merev osztályozási szemponttá, inkább az egyetemes fejlődés, a kivirágzó műveltség kiindulópontjai és körvonalai. A „hatásokat”, a tájékozódás irányát különben is inkább egyénenként méri fel, s az olyan esetekben, mint amilyen pl. Rádayé, történeti hűséggel rögzíti sokirányú műveltségét és hagyománymentő törekvéseit. Ha tehát valamilyen kritikai megjegyzést tennénk Kazinczy irodalomtörténeti vázlataihoz, a merevség, az erőltetett osztályozás korántsem szerepelne közöttük, szemléletének statikusságát pedig menti, vagy inkább magyarázza a kortárs öntudata, a végzett nagy munka jogos önérzete. Európai műveltség és nemzeti eszme még szoros egységben fémjelzi itt a korszakot, s bár e műveltség világnézeti irányáról, a felvilágosodásról keveset mond (Kazinczynál nagyon is érthető, hogy miért), az értékelés történelmi hitelességéről, realitásáról nem támadhat komolyabb kételyünk.

Másféle irodalmi eszmény, másféle történelemszemlélet alapján értékelt a kort Kölcsey. 1826-ban a *Nemzeti hagyományok*-ban a „nemzeti hőskor” és a hagyomány, a hagyomány és a nemzeti poézis viszonyát, történeti és elméleti alapjait fejtegeti s kimondja, hogy a „való nemzeti poézis eredeti szikráját a köznépi dalokban kell nyomozni”. A történelmi áttekintésben azt vizsgálja, hogy milyen események és okok korlátozták a nemzeti poézis kibontakozásának útját, s milyen körülmények gátolták hagyományaink beáramlását a költészetbe. Az idegen minták hatását is főként abból a szempontból értékeli, hogy az adott kor lehetőségeihez mérten miként lettek a nemzeti költészet erjesztői. Követendő minta ítélete szerint Zrínyi, aki „az olasz Músát magyar lepelbe öltözteté”, s aki „alkalmasb vala az idegen szikrát saját kebelében nemzeti lánggá gerjeszteni, mint ez újabbak”.⁹ „Ez újabbak”: Bessenyei és író-társai, s ha korfordulóként szemléli működésük évtizedeit, azt éppen az „idegen szikrákon” melegedő poézis korszakának

⁹ KÖLCSEY F. Összes Műv. I–III. — Bp. 1960. I. 521.

tartja. „Ráday mutatott utat a poétai lelkesedést idegen példányok által magasabbá, s a poétai művet idegen szebb technika által kellemesebbé képezni; Orczy, Barcsay, Bessenyei franciákat kezdének követni; azalatt míg Baróti Szabó, Rájniz, és Révai görög lábak után mértékelték nyelvünket, s Rómának gyermekeit több vagy kevesebb szerencsével utánozni próbálták.”¹⁰ S míg Kazinczynál a műveltségi minták az új literatúra termékeny magvai lettek, Kölcseynél éles a határ, mely a jelzett irányokat a nemzeti poézistól elválasztja. Bessenyeiről szólva egyenesen eltévedésről beszél, példája bizonyítja, „mely nem könnyű legyen idegen poesis világából saját nemzeti világunkba visszaléphetni”.¹¹ A nemzeti fejlődés irányába szerinte leginkább Ányos költészete illik, „ki leginkább saját tüzében látszik olvadni, s kinek érzése a nemzetiséggel s phantasiája a hon képcivel leginkább rokon”.¹² Bessenyei és a korforduló megítélésében a nemzeti irányzatosság ettől kezdve alapelv lesz, különböző értelmezésben, különböző hangsúlyokkal él majd tovább az irodalomtörténeti rendszerezésekben.

Már Toldynál is, aki az irányok kijelölésében főként Kazinczyt követi, bár az ő felfogását is módosította, kiegészítette, sőt, át is formálta a maga elképzelései szerint. Míg Kazinczynál a különböző külhoni minták csak a műveltség irányát jelezték, Toldynál ugyanez már határozottan „iskolákként” szerepel. Újabb csoportokat is alakít, s lehetőleg minden íróat besorol valamiféle „iskolá”-ba vagy „kör”-be. Telekit pl. a „franciások” közé, de a „népicsek iskolája” (Dugonics, Horváth Ádám, Percsényi, Etédi) mellett említi az „új iskolát” (Ráday, Kazinczy, Batsányi, Verseggy, Dayka), a „debreceni kört” (Fazekas, Földi), és az „önállókat” (Kármán, Csokonai). Több-kevesebb módosítással, de évtizedekig él tovább ez a feldarabolt korkép az irodalomtörténetben, — senmiképp

¹⁰ *Nemzeti hagyományok* — id. hely: 521.

¹¹ Ua. 522.

¹² Ua. 522.

sem úgy, ahogy azt Kazinczy jelölte a kezdeteknél. Még nagyobb a különbség a korszak fejlődési irányának értékelésében. Kazinczy egységes műveltségi-nemzeti programjából Toldy már a nemzetet hangsúlyozza, a magyar nyelvű irodalom és a „nemzeti szellem sajátosságainak” megnyilatkozását keresi egész literatúránk történetében. Ebből a szempontból marasztalja el a 18. század első felét s nevezi a „hanyatlás korának”,¹³ s ehhez képest értékeli Bessenyeiék fellépésének újdonságát is. Talán ő fogalmaz a legélesebben, sőt, szinte romantikus regényességgel beszél a fordulat újdonságáról:

„Végre jött, s jött előkészületlenül, váratlanul, szinte egyszerre a fordulat. Nem egy nagy esemény, nem a nemzetben keletkező valamelyes mozgalom, nem a népet szerető királyné által, . . . hanem jött e g y ember által, ki nem főrendi születésű, nem magas állású, nem gazdag és hatalmas, hanem fiatal, lelkes és tisztán látó a dísztelen önfeledést, s lángoló a n e m z e t i műveltség emelkedéséért: ez villanyozta fel az öntudatlan nemzedéket: B e s s e n y e i G y ö r g y.”¹⁴

A lelkesült szavak ünnepi beszédében hangzottak el. Korábbi rendszerező igényű irodalomtörténeti műveiben sem vélekedik másként, csak bővebben fejti ki a gyökeres újrakezdés lényegét. Emeljük ki azért, hogy a nemzeti szellem újjászületése mellett nem hagyja figyelmen kívül az új kor új szellemi-világnézeti irányát sem. Az 1854-ben kiadott *A magyar költészet története az ősidőktől Kisfaludy Sándorig* c. első összefoglalásban még óvatosan fogalmaz, de leírja, hogy Bessenyei egy más, modern szellem szószólója volt, az irodalmat „eszmeikkel termékenyítette meg, s valamint a formákat — a lyrain kívül — úgy a tárgyakat tekintve is, kiemelte azon szűk körből, melyben addig mozgott”.¹⁵ Óvakodik attól, hogy a felvilágosodást néven nevezze, de Bessenyei olvasmányai között neincsak Pope nevét említi, hanem Voltaire-t és Montesquieu-t is.

¹³ TARNAI A.: *Szeksfű és a „nemzetiellen kor” irodalomtörténete* — ItK 1960/2. sz. 189.

¹⁴ TOLDY F.: *A magyar irodalom legújabb korról* — id. hely: 176.

¹⁵ TOLDY F.: *A magyar költészet története az ősidőktől Kisfaludy Sándorig*. 2. kiad. — Pest, 1867. 339–40.

„Nincs itt helye Bessenyeit mint bölcsészt méltatnom” — írja kitérőleg, de azért felsorolja elmélkedéseinek legalább a tárgyát, irányait — „amint vagy elsősleges úton az ember viszonyait istenhez és embertársaihoz, vagy gyakorlatilag, s a történetben, erkölcsök és polgári intézményekben historialag vizsgálja.”¹⁶ A hatvanas években, amikor már szabadabban szólhat, s amikor a történeti stúdiumokban nagyobb tere van a tényszerűségnek, a művelődéstörténeti összképnek, mint a nagy, romantikus fordulatoknak, Toldy is többet mond Bessenyei új eszméiről, hatásáról. „Bessenyei hatása a költészetre mély és üdvös volt” — írta volt 1854-ben. A jelzők megmaradtak, de a kör szélesebb lett: „Bessenyei befolyása a költészetre, s általában a magyar szellemre, mély és üdvös volt” — írja most, *A magyar nemzeti irodalom története a legrégebb időktől a jelenkorig* c. munkájában (1864-5.). Bessenyei új formákat honosított meg a költészetben, a szellemi világot pedig elsőként „ismertette meg a XVIII. század szabadon vizsgáló irányával, s véget vetett a szárnyszegő dogmatizmusnak”.¹⁷ Toldy természetesen nem a felvilágosodott szellem diadalának útjait keresi, s nem is Kölcsey irodalmi eszményét: a hazai hagyományokon épülő nemzeti poézis alakulásának fázisait. Toldy a reformkori, romantikus irodalomban, s főként Vörösmarty költészetében látja a fejlődés csúcsát, európai és nemzeti jegyek tökéletes összhangját („a világirodalmi kultúra s ez ősi nyelv minden erejét és szépségeit egyesíté költészetében”).¹⁸ Ennek előzményeit kereste a múltban, s 1772 újat kezdő nagyságát is főként abban látta, hogy ezt a folyamatot indította el. Ünnepi beszéde világosan mutatja fejlődés-eszméinek irányát és a „hivatalos”, hangsúlyosan kiemelt nemzeti gondolatot. Szól ugyan most is Bessenyei „európai állásponthoz mért conceptió”-járól, a kibontakozó kulturális életben azonban elsősorban „a nemzet megmentését” ünnepli. Ezt az örökséget tel-

¹⁶ TOLDY F.: *A magyar költészet története*... — id. kiad.: 334.

¹⁷ TOLDY F.: *A magyar nemzeti irodalom története a legrégebb időktől a jelenkorig* — Pest, 1864-5. 123.

¹⁸ TOLDY F.: *A magyar irodalom legújabb koráról* — id. kiad. 183.

jesítette ki szerinte az eltelt száz év, ezt a reformkor, Széchenyi és Vörösmarty törekvéseiben egyesült „a költészet s az államtudomány egy közös célra, mely egy virágzó, de m i n d e n e k f e l e t t m a g y a r szabad állam megteremtése, dicsővé tétele volt”.¹⁹ Az irodalom százéves útjának áttekintésében bővebben szól például Dugonicsról, de még csak említésszerűen, még felsorolásban sem hangzik el Petőfi neve — 1872-ben vagyunk! —, nem esik szó az irányról, melynek legnagyobb költője jelen van, mellesleg az Akadémia titkára és Arany Jánosnak hívják. Toldy valóban „alkalomszerű értekezést” mondott.

Talán Szász Károly „ó dai verse” vigasztalta kissé Aranyt — nem mintha jó vers lenne. Címe: *A magyar irodalom újjászületésének százados évfordulóján*. Hangjában Aranyt, a vers első felében Kölcseyt utánozza „Oh hol a kor?” — kérdezi 5 versszakon át a megszólaltatott Bessenyei — a végső tanulságban Eötvösre és Madáchra emlékeztet: „küzdj, tanulj, ... Istens magadban el ne veszd hited.”; a százéves fejlődés rajzában viszont nem követi Toldyt. Szász Károlyt Bessenyeire emlékezteti „Petőfi búja és haragja”, „S a mint öröklő gránitból faragja Az ősoket, a nagy szobrász: Arany”. Énekel a „nagy csapásról” is („ah, nem olyan rég volt, Vész dúlta föl az ősi hajlokot”), hogy aztán a nemzet életerejét ünnepelje, hiszen meglelte a megmaradás egyetlen, lehetséges útját, mert megtanult „győzni ésszel és nem pusztá vállal: A mit a kor kíván, e mostani”. Így erősíti a szellem ereje a nemzeti újjászületést, melynek hivatalos, „alkalomszerű” szószólója itt mégis főként Toldy volt.

Toldy koncepciója nemcsak a költő Aranyt sérthette, ellentétben állt az irodalomtörténész Arany elképzeléseivel is. Arany az egységes népi-nemzeti irodalom megvalósításának útjait keresi a jelenben, hagyományait a múltban.²⁰ Fejlődés-

¹⁹ TOLDY F.: Ua. 185.

²⁰ SÓTÉR I.: *Nemzet és haladás. Irodalmunk Világos után* — Irodalomtörténeti Könyvtár 12. Bp. 1963. 352.

eszménye tehát inkább a Kölcseyéhez áll közelebb, mint Toldyéhoz. Arany nem is a reformkorhoz és Vörösmarty költészetéhez, hanem inkább Petőfi és a saját irányához keresi az előzményeket az 1772-vel kezdődő korszakban. Arany 18. századi összképének problémáival Barta János foglalkozott részletesebben s kimutatta, hogy a népies-népszerű hagyományok értékelése közben miként tisztázta Arany a saját korának népiesség-ideáljait, a népköltészet és műköltészet egységének, az egyetemesség és a nemzeti irány, a naivitás és a műveltség összetartozásának elvi alapjait. Barta János joggal állapította meg, hogy Arany nem foglalkozott a felvilágosodás világnézetének hatásával, fontosságával.²¹ Toldy — láttuk már — beszélt róla, de igen óvatosan, szűkszavúan, megkerülve a lényeg megvilágító elemzést. Barta János kifejtette, hogy a Bach-korszak politikai légkörébe legkevésbé sem illett a racionalista, kritikus, forradalmat előkészítő ideológiai rendszer nagyságának fejtegetése. Sokkal termékenyebb, több irányban is hasznosított ideológia lett ekkor a nemzeti újjászületés eszméje. Aranynál a nemzeti újjászületés gondolata legerősebben a népi-nemzeti irodalom irányának kidolgozásában jelentkezik. Ennek az iránynak kezdetét látja 1772-ben, s ezért tartja korfordulónak a 18. század első felében észlelt „hanyatlás kora” után. Barta János beszélt arról, hogy Arany összképe statikus, az 1772-es éles korszakváltó után sem fejlődésben írja le a század törekvéseit, hanem mint Toldy, „iskolák” szerint. Az írói csoportok elkülönítésében Toldyval egyezik, csak a „népszerűek” csoportja bővült, természetesen Gvadányival, valamint az ide sorolt debreceni körrel, Fazekassal és Földivel, s az iskolát Arany „népies iránynak” hívja.

A korszakon belüli merev tagoláson túl azonban az egyetemes fejlődés folyamatában világosan kijelöli az „iskolák” szerepét. A Ráday-portréban beszél arról, hogy a népiesből fejlődő nemzeti irodalom egységes folyamata sajnálatosan megszakad.

²¹ BARTA J. előadása; elhangzott a MTA Irodalomtud. Int. 18. századi kutatócsoportjának debreceni ülészakán, 1970 októberében. — *Arany János és a XVIII. század*. Itk. 1971/5. sz. 564—89.

„Nálunk is úgy hozta a sors, hogy megszakadjon eme belső fejlődés, hogy innen-onnan ellesett példákon tanulgassunk verset írni” és hogy az „utánzások iskoláját kelle megfutnunk”.²² Ily módon az „utánzások iskolájának” szerepe is valamiféle irodalomtörténeti átmenet biztosítása, kényszerű kitérő csupán az egyenes vonalú fejlődés útjában. Arany e fejlődésrajzban Kölcsey eszméit viszi tovább: az eredeti nemzeti poézis meg a külföldi minták, a nemzeti hagyományok meg az idegen műveltség ellentmondásának tételét alkalmazza és fejt ki az 1772-vel kezdődő korszak megítélésében.²³ Így világítja meg irodalomtörténeti tényekről szólva a franciás, németes és deákos iskola jelentőségét a Baróti Szabóról írott portréban. A tanulmány elején most is a magyar költészet fejlődésének útjait nyomonza. „A hagyományos költészetből legészrevehetlenebb az átmenet a francia iskolához”, ide kapcsolja versformája is, mint írja, Orczynál vagy Bartsainál néha alig észrevehető, „hogy idegen útra csapott”. „Erőszakosabban lép fel éppen Szabó Dáviddal a másik irány, mely a régi, leginkább római példák után indul. Itt már a szakadás világos.”²⁴ Nem tárgyalja és nem értékeli itt a másik két iskolát, a németeset és a népieset azért, mert mint mondja, jellemző képviselői, Kazinczy, illetve Dugonics és Gvadányi későbbben jelentkeznek.

Annyi azonban bizonyos, hogy az Arany által kiemelt népi-nemzeti fejlődés folyamatosságának szemszögéből már értéköltélete is sejthető. Amit legvilágosabban az *Irányok* c. tanulmányában fogalmaz meg 1861–62-ben. Itt a lírai műfaj divat-

²² ARANY J.: *Ráday Gedeon*. Arany J. Összes Prózai Műv. — Bp. é. n. 502.

²³ KÖLCSEY írja a *Nemzeti hagyományokban*, hogy vannak nemzetek, ahol „a pórdal állandóul megtartja eredeti együgyűségét, s a nemzet szebb része felfelé hágván a műveltség lépcsőin, a bölcsőben fekvő nemzeti költést messze hagyja magától. Ily körülményekben a magasabb poesis többé belső szikrából szép lánggra nem gerjed: idegen tűznél kell annak meggerjednie, s a nemzet egészének nehezen fog világítani.” Id. hely: 517.

²⁴ ARANY J.: *Szabó Dávid* — id. kiad. 492.

jának okait nyomozva jut el a zseni meghatározó szerepéhez, s megállapítja, hogy „túlnyomó lyrai hangulatunkat nagy részben Petőfi ragyogó sikeréből kell származtatnunk”.

„Ne nevezzük ezt iskolának. Költészetben iskolát nem a lángész, hanem azon körülbelül egyforma nagyságú tehetségek alkotnak, melyek közül egy sem oly tündöklő, hogy a többinek fényét magába nyelje, egy sem oly erőtlén, hogy saját jellemét elvesztve, pusztán utánzónak mondathassék . . . Zrínyi-iskola nem volt nálunk, de igen Gyöngyösi; volt Bessenyei (francia), nem volt Csokonai-iskola.”²⁵

Mégis, az iskolákra szükség van. Mert igaz, hogy a tehetség magával hozza teremtő hajlamát, ám a példák, az „utánzási folytonosság” nélkül semmire nem jutna. Mindez Arany szerint érvényes egy-egy tehetség kibontakozásához, de a korok egymásutánjában, egy-egy folyamat kiteljesedésében is. Így és ezért fontosak az iskolák, fontos az utánzók munkássága, mert előkészíti a magasabb rendű tehetségek útjait, korszakait.

„Nagy fontosságot helyezünk tehát abban, hogy a költészet s általában a művészet terén minél több jó középszerű, s ha tetszik, »utánzó« fussa szabad versenyét; nem mintha a középszerűséget bec sülnők nagyra, de mivel ezek teszik lehetővé, hogy koronkint lángész álljon elé s mivel egy ily pezsgő, szélesen kiterjedt, hagyományos művészi élet nélkül a genie megszületik ugyan, de meg is hal a nélkül, hogy léteztéről valamit tudna a világ.”²⁶

A zseni történelmet formáló erejéről, a tökéletes felé tartó haladás organikus szükségszerűségéről szólva Arany elméletében nem nehéz felismerni a romantikus fejlődés-elmélet alapjait. Kölcsey közvetlen hatását is észleljük ismét: a zseni hőskort teremtő géniuszáról, az utánzások történelmi szerepéről nála talált elméleti útmutatást.²⁷ A 18. század „utánzó” jellegről, átmeneti, csupán a magasabb rendű fejlődést előkészítő

²⁵ ARANY J.: *Irányok* — id. kiad. 371.

²⁶ Ua. 384.

²⁷ Vö.: *Nemzeti hagyományok* — id. kiad. 493–94. — Kölcsey zseni-elméletéről: SZAUDER J.: *Géniusz száll . . . „A romantika útján”* c. tanulmánykötetben. — Bp. 1961. 224–47.

jelentőségéről szóló nézete sajnálatosan hosszú életű lesz, talán még makacsabban él tovább, mint az „iskolákról” szóló tanok.

Gyulai is Arany koncepciója nyomán építi tovább a maga fejlődés-elméletét. A korfordulót, az 1772-es évszámot s Bessenyei romantikusan nagyinak látott szerepét ő is elismeri. Méghozzá úgy, hogy nemcsak az irodalom és nyelv megújítóját ünnepli:

„Bessenyei nemcsak elhanyaglott irodalmunkat támasztotta fel halottaiból, hanem azon társadalmi és politikai reformokat is hirdette, melyek a nemzeti műveltséggel kapcsolatban voltak.”

— mondta a Kisfaludy Társaság ünnepi szónokaként. Jól látta azt is, hogy „eszméinek hatása már érzett az 1790-diki országgyűlés szónokain”.²⁸ Gyulai szemlélete így módon szélesebb, egyetemesebb körben méri fel Bessenyeieék hatását. Csakhogy átveszi Aranytól a műveltség és a népi-nemzeti irány kettészakadásának eszméjét, az ő szemszögéből látja és ítéli meg az egész 18. századot. A „hanyatlás kora” után, írja másutt,

„mintegy ránszakadt az idegen műveltség. Ez idegen műveltséget magyarrá tenni, volt az ébredő hazafiság jelszava. S valóban ötven év alatt az egészen magyarrá kezdett válni, de kevésbé nemzetivé.”

Az idegen műveltség, a „francia, a classikai és a német” utánzása szükségszerű kitérő volt, hirdeti ő is, idegen és káros nemzeti szempontból, de „végig kellett küzdeni az iskolákat, . . . ha mindjárt a nemzetiesség árán is”.²⁹ S mivel Gyulai a meginduló fejlődési folyamatban szélesebb körű társadalmi-politikai fejlődést is lát és értékkel, az „idegenszerűség” bélyege az egész kort meghatározó eszmérc, a felvilágosodás világnézetére is érvényes. Sőtér István megfogalmazását idézzük:

²⁸ GYULAI P.: *A Bessenyei ünnepélyen* (1883) Emlékbeszédek I—II. — Bp. 1914. II. 375.

²⁹ GYULAI P.: *Arany János* — id. kiad. I. 234—35.

„Itt kezdődik a felvilágosodás korszakának gyökeresen téves megítélése is: a francia forradalmat előkészítő eszmék hazai érvényesülésében a népies-nemzeti szemlélet csak »idegenszerűséget« lát, illetve a nemesi-főnemesi műveltség kétségtelen idegenszerűségének szomszédságában, a polgárosodást is előmozdító szellemi mozgalmak fontosságát nem veszi észre, mivel ezek kevésbé nemzeti jellegűek.”³⁰

Ezért emeli ki Gyulai a Bessenyeiékkel kezdődő korszak törekvéseiben a „visszahatást”, melynek „magából a mozgalomból kellett születnie és saját túlságai miatt, hogy valódi vívmányait megtartva, magába olvaszthassa a nemzeties fejlődés régebbi és újabb elemeit”.³¹ S mivel elméletének tengelyében egy olyan irodalom fejlődésének képe él, melyben az európai műveltség elemei meg a hazai, népi hagyományok egységes nemzetivé hasonultak (azaz Petőfi és Arany iránya), a 18. század fejlődésében hangsúlyosan kiemeli a II. József korában jelentkező nemzeti visszahatás irodalmát. Így tárgyalta a korszakot *A 18. század magyar lírai költőiről* szóló egyetemi előadásában, 1893–94-ben. S Gyulai e „visszahatás” elméletének is van már előzménye, hagyománya, méghozzá a korfordulót is revideáló mértékkel.

Eddig — a korforduló értékelésének kb. százéves útját vizsgálva — úgy tűnhetett, mintha elismerése egyöntetű lett volna, mintha Kazinczy és Kölcsey, Arany és Toldy tekintélye a vitathatatlan aurájával vette volna körül. Pedig nem így volt. Pápay Sámuel például az 1808-ban megjelent irodalomtörténetében másként korszakol. A 18. század eleje nála is a hanyatlás kora, de Mária Terézia uralkodásának ideje még ehhez a korszakhoz tartozik („A reformátzió idejétől fogva II-dik József császár uralkodásáig”). Beszél ugyan a testőrírókról, Bessenyeiről is, kiből „szinte lobogott az a hazafiúi tűz, mellyel nemzeti irodalmunkat előmozdítani törekedett: sok derék munkáit, mellyek 1772-ben kezdettek kijönni, hosszas volna itt előszámlálni”,³² s arról is, hogy már ekkor „felkezdettek járni a Magyar

³⁰ SÖTÉR I.: *Nemzet és haladás* — id. kiad. 362.

³¹ GYULAI P.: *Arany János* — id. kiad. I. 235.

Helikonra ama derék Poétáink s Literátoraink is, kik utóbb még jobban tsudáltatták magokat”.³³ A „még utóbb” a korforduló, az új kor kezdete „József császár idejétől fogva mostanáig”. Új kor, mert az erőszakos németesítés visszahatást szült, megálljt parancsolt az „idegenedés ösvényén” és literátoraink „kezdtetek visszatérni a magyarság úttyára”.³⁴ Ebben a felfogásban a korszerű, felvilágosodott európai műveltség szorul háttérbe, s egyoldalúan csak a nemzeti gondolatot, a hazafias eszméket hangsúlyozva tolódik el a korszakhatár.³⁵ De tegyük hozzá történeti érveinket is — ezúttal Toldy nyomán. Joggal mondta el, hogy a II. József rendeleteire visszahatásként támadt politikai és hazafias mozgalom, valamint az 1790-es országgyűlések nemzeti buzgalma csak a megelőző esztendőök alapján támadhatott fel, „lehetővé téve azon tizenkét fényes év által, mely közvetlenül megelőzte”.³⁶ Az 1790-es évek korfordulót jelző jelentősége előkerül még napjainkban is. Most azonban csak annyit fűzünk hozzá, hogy Kisfaludy Sándor és Majláth is hasonlóan vélekedtek, tehát a kortársak sem követték osztatlanul Kazinczy véleményét.

Másféle nemzeti koncepció áll Kemény Zsigmond véleményének háttérében. Kemény nem irodalomtörténészként foglalkozott a 18. század törekvéseinek megítélésével. Irodalmi és politikai tanulmányaiban a Világos után következő esztendőök politikai, morális és irodalmi problémáit, a fejlődés lehetőségeit és hagyományait keresi. A forradalom tragédiájának árnyékában mindenekelőtt azt, hogy a nemzeti-nemesi polgárosodás útja miért torkollott forradalomba, s hogy mi volt ebben a reformkor nagy politikusainak, Kossuthnak és Széchenyinek a „vétké”? Politikus-ideálja a 40-es évek Széchenyije, ám már az ő munkásságában is megtalálja a későbbi évek

³² PÁPAY S.: *A magyar literatúra esmérete* — Veszprém, 1808. 400.

³³ Ua. 402.

³⁴ Ua. 404.

³⁵ WALDAPPEL J.: *A magyar irodalom a felvilágosodás kordban.* (3. kiad.) Bp. 1963. 8.

³⁶ TOLDY F.: *A magyar költészet története...* — id. kiad. 325.

„félresiklásainak” alapját: a „mérték” elvétését a reformokban, s főként azok demokratikus túlhajtását, melyet Kemény az új helyzetben különösen élesen választ el a nemzeti eszméért, a nemzeti önállóságért vívott küzdelmektől.³⁷ A politikai irányokhoz méri az irodalmi hagyományok értékét is: mennyiben készítették elő az ideálisnak látott reformer utat, s mennyiben lehetnek az 50-es évek új követelményeinek tanítói, példái? Kemény nagyon is jól látta a 18. századi „neologizmus” politikai jelentőségét, a francia felvilágosodás eszméinek „csábító bölcsességét”³⁸ — a mértéket ismerő reformer-törekvések előzményeit tehát semmiképpen sem keresi Bessenyeiék munkásságában. Toldy még megtehetette, mert elsősorban a nemzeti kultúra kezdeteit látta az 1772-vel kezdődő esztendőkből. Kemény azonban másféle hagyományt emel ki: egy elvontabb, eszmei erjedést, a szellemi erők előkészítését az új eszmék befogadására; józanságra, a lehetséges térre és erőkre támaszkodó törekvéseket. A közvetlen elődök e szemlélet alapján a nyelvújítók és Kazinczy:

„Kétségkívül a nyelvújítók voltak a politikai újtóknak előkészítői. Ők termékenyítették meg, ők tették a változásra hajlékonyá s az új eszmék földolgozására alkalmassá a szellemet. A győzedelmeskedő neologizmus magával hozta szükségét és diadalát az állami és társadalmi reformoknak. Széchenyi előde Kazinczy volt”

— írja 1851-ben a Széchenyi-tanulmányban, majd később is, 1864-ben, a Vörösmartyról szóló írásában.³⁹ A józan mértékletességre, a küzdelmek irányának, terének megválasztására pedig Kemény szerint a történeti irodalom tanulságai vezethetik rá az olvasóközönséget. A „pöffedezés”, a „beteg képzelődés” ellenszeréül főként a 17. századi emlékiratírók munkáit ajánlja. Az „ösmagyar szellem”, a „naiv felfogás”, a „jámbor

³⁷ SÓTÉR I.: *Nemzet és haladás* — id. kiad. 489.

³⁸ KEMÉNY Zs.: *Széchenyi István (1851). „Sorsok és vonzások”* c. kötetben. — Bp. 1970. 156.

³⁹ KEMÉNY Zs.: *Széchenyi István* — id. kiad. 248. *Vörösmarty emlékezete* — id. kiad. 348–49.

egyszerűség” és a „táblabírói világnézet” hirdetésében hasznos követek a múltból, hasznosak ideáik is. Bessenyeieék és a 18. századi „neologizmus” hibája volt e hagyományok elhanyagolása s helyettük az idegen minták követése, ennek pedig súlyos következményei lettek és vannak.

„Én mindig azt tapasztaltam, hogy a hol az irodalom kezd felhagyni a hazai történettel, ott már bizonyos nyugtalanság, szabadosság és rajongás kapott lábra, mely előbb-utóbb minden más irányban és hatáskörben is fog jelentkezni.”⁴⁰

— írja az *Élet és irodalom* c. tanulmányában 1853-ban. Kemény koncepciójában már érződik az 50-es években népszerű, új történetíró-iskola hatása is. A több forrás nyomán ismertté vált új történelemszemlélet hirdetői kritikai szellemet követeltek, tényszerűséget, tárgyiaságot a módszerben; eszmékben pedig a kiegyenlítést, a reális utak lehetőségeit ajánlják a képzelet és szenvedély káros, romlást hozó hatalma ellenében.⁴¹ Kemény ítéleteit azonban érezhetően a hazai történelem megrendítő eseményei befolyásolták. Az 50-es évek árnyékaitól elsötétült nemzet-eszményt vetíti rá az irodalmi hagyományokra, azok értékrendjére is — lesz még folytatása egy másik, forradalomtól rettegő korszakban.

Kemény — bár részletesen nem fejtette ki álláspontját — lényegében szembefordult a Bessenyeieék korszakának hagyományos, Kazinczy—Arany—Toldy-féle értékelésével. Ám a hagyomány folytatói, továbbvivői sem a kor teljességének megismerésére törekedtek, a korszak és a korforduló megvilágításához nem adtak hozzá jelentősebb ismereteket. Az értékelés kész hagyományát — főként Toldyt — követik kevés árnyalással, bővítéssel. A 19. század 70-es éveitől kezdve a tudományos, kritikai irodalomban, irodalomtörténetben erősödik a ténytisztelet, a művek történelmi és társadalmi gene-

⁴⁰ KEMÉNY Zs.: *Élet és irodalom* (1853). Történelmi és irodalmi tanulmányok I–II. — Bp. 1906. I. 241.

⁴¹ SÖTÉR I.: *Nemzet és haladás* — id. kiad. 623.

zisére irányul már a figyelem, de még úgy, hogy a nemzeti szempont határozza meg a múlt megítélésének lényegét. A nemzeti irodalom megújulásának kezdetét az *Agis* megjelenésétől számítja Beöthy Zsolt reprezentatív irodalomtörténete.⁴² Tovább él itt is a korszak törekvéseinek statikus, „iskolák” szerint felmért képe, s ha kiemelnek valamilyen fejlődésvonalat, az főként a II. József korában meginduló, majd az 1790-ben fellángoló nemzeti mozgalom iránya. Épp ezért taglalják hosszasan és értékelik érdemén felül Dugonics és a „magyaros” iskola munkásságát. (Előképre emlékszünk Arany portréiból [Gvadányi és a „népszerűek” értékelése] s Toldy ünnepi szónoklatában Dugonics előkelő helyére.) Valamelyest azért tovább fejlődik az „iskolákra” bontott korkép, éppen a pozitivista eredmények, s a tényisztelet elve alapján. Ahogyan egyre több művet és irodalomtörténeti tényt tártak fel, nyilván egyre világosabbá vált, hogy az olyanféle alkotók, mint a nagyműveltségű Földi vagy mint Batsányi, nehezen sorolhatók bármely csoportba. A problémákat egyelőre azzal oldják meg, hogy átkeresztelik az iskolák neveit. Beöthy irodalomtörténetében a „debreceni kör” neve: „egyezettető” irány, ide tartozik Fazekas, Földi, de Csokonai is; a „nemzeties ingadozók” csoportjához pedig Verseghy, Batsányi, Szentjóni és Dayka.

A tényisztelet alapján szó esik a felvilágosodásról, az európai műveltség jelentőségéről, hiszen a nemzeti újjászületés programjában az európai szintre emelkedés fontos tényező, ösztönzője és perspektívája a szellemi fejlődés egyedül járható útjának. Nem tagadják, nem is hallgatják már el a felvilágosodás korszakos újdonságát, csak épp sajátos megvilágításba helyezik. Most hangzik el határozottan, hogy e világnézeti áramlat is csak eszköze volt a meginduló nemzeti fejlődésnek, hatása egészében is alárendelt ennek, az újat kezdők nagy feladata épp az áthasonlítás, a kibékítés volt. Beöthy korábbi rendszere-

⁴² BEÖTHY ZS.: *A magyar irodalom története*. I–II. — Bp. 1899. — Az irodalmi megújulás kora. I. 535–840.

zése, *A magyar irodalom kistükre* (1896) ebben a szellemben ismeri el korfordulónak 1772-t.

„Amint az új nyugoti műveltség, melynek fő erői a világhódító francia ízlés s a fölvilágosodás ébredező eszméi voltak, nagyobb és erősebb szellemeket érintett: magyarságukat is serkenteni kezdte s általok nemzetiségünk szolgálatába került.”⁴³

Bessenyei Voltaire leghívebb tanítványaként szerepel itt, az átvétel legfőbb ismérve azonban mégis a korrekció, a kibékítés, még hozzá egy erősen konzervatív színezetű világnézettel. Legalábbis Beöthy szerint. Így ír Bessenyeiről:

„De a klasszicizmus rendszerével, s a felvilágosodás eszméivel egyként kibékíteni igyekszik épp úgy vallásos érzését, mint nemzete hagyományait és érdekét. Az új szellem, mely nemzeti érzését fölserkentette, nem tudta legyőzni ennek olyan tényezőit, melyek alig voltak vele összhangba hozhatók. Még az arisztokratikus közrendtől sem volt képes igazán elszakadni, s ideálja nem is annyira az intézmények, mint inkább a lelkek reformja volt: felvilágosodás, türelem és emberség által.”⁴⁴

S természetes, hogy a korban működő „iskolák” közül most is hangsúlyosan fontos szerepet kap a „magyaros”, s a „visszahatás”, azaz II. József kora, s hogy a korszakot tárgyáló fejezet azzal zárul, hogy Zajtay uram, amint

„haragjával egyenest, habozás és hátrálás nélkül megy neki az ezernyi nemzettagadó korcsnak és ellenségnek: – igazi, vér szerint való unokája a Volga-menti lovasnak”.⁴⁵

Itt „érett be” igazán Gyulai nézete, aki a felvilágosodás „idegenszerűségéről” szólott.

A hivatalos irodalomtörténezszeknél még sokszor hangzik el ez a nézet, néha igen szélsőséges formában. Így a kultúrtörténeti folyamatokat oly érzékenyen elemző Riedlnél. *A magyar irodalom főirányai* c. tanulmányában (1896) a külföldi hatások

⁴³ BEÖTHY Zs.: *A magyar irodalom kistükre*. (2. kiad.) Bp. 1900. 82.

⁴⁴ Ua. 85–86.

⁴⁵ Ua. 93.

egy-egy hullámát vizsgálja irodalmunk fejlődésében. Megállapítja, hogy a reneszánsz és a barokk olasz, a reformáció német, az ellenreformáció spanyol, a felvilágosodás francia, a 19. századi demokratikus mozgalmak pedig angol és francia hatás nyomán bontakoztak ki. Ám ezeket a magyar szellem önmagához alakította, áthasonította, s az átvételek során szellemi öntevékenységünk növekedett. A felvilágosodás korszakos szerepét elismeri ugyan, de a korrajzból inkább az derül ki, hogy mennyire idegen, s végső soron milyen káros volt a magyar szellemi életben. Bessenyei itt csak halvány utánczó:

„Voltaire és Rousseau gyűjtják föl a fiatal Bessenyei lelkét, midőn magyar irodalmat és magyar szellemi életet akar teremteni. Bessenyei maga is voltaképp csak olyan magyar Voltaire-féle akar lenni.”⁴⁶

Kifejti továbbá, hogy a felvilágosodás és a francia forradalom erőszakos racionalista szelleme nyilatkozott meg károsan Kazinczyék nyelvújító programjában, s II. József „világboldogító humanitárius zsarnokságában”, hogy az egész korszakban idegen elemeket erőszakoltak rá a magyar szellemi életre. A romantika kora egészséges visszahatás volt, melyben a magyar szellemi élet meglelte saját útjait.

Makacsul továbbélő eszmék voltak ezek, az 1772-es korszakforduló és az egész 18. század szemléletét hosszú időre meghatározták. Egy kettéosztott 18. század képe rögződött az irodalomtörténetben, éles cezúrával Bessenyeiék fellépte körül; a nemzeti eszme — különbözőképp értelmezett — kivirágzásának kezdeteit látták a század utolsó harmadában; a felvilágosodásnak csak óvatos, igen hiányos, szinte jelzésszerű hatását éreztették — ha épp nem fordultak szembe vele; statikus, „iskolákra” bontott törekvések halvány rajzában éreztették a meginduló fejlődést, s ha folytonosságot kerestek, inkább előre tekintettek, s a 19. század egy-egy irányához kapcsolódtak. Visszhangtalanok maradtak Bodnár Zsigmond tanulmányai és rendszerező munkája (*A magyar irodalom története*

⁴⁶ RIEDL F.: *A magyar irodalom fő irányai* — Bp. 1896. 127–28:

I—III. Bp. 1891.), pedig elméleti nézetei, periodizációs elvei hasznos vitákat indíthattak volna.

S mielőtt megállnánk Horváth János tudományos rendszerénél, mely összegező s egyszersmind új utakat is nyitott, tekintsünk egy pillantással előbbre. Egy pillantással csak, ezt a rövidséget megengedhetjük magunknak, hiszen Tarnai Andor idézett tanulmánya kiválóan összefoglalta a lényegét egy felfogásról, mely „revízió” volt, tudományos igényű, de hamis eredményekkel. Az 1772-vel kezdődő korszak értékelését valóban gyenge pontján kezdte ki Szekfű elmélete: az előzmények szerepe és a fejlődés elve alapján. Csak-hogy — amint ezt Tarnai meggyőzően mutatta ki tanulmányában — Szekfű is a maga korának, az 1940-es évek forradalomellenes ideológiájának előzményeit kutatja. Kemény Zsigmond eszméinek kései visszhangját halljuk: a követendő példa itt is Széchenyi, hagyományaink sorából Szekfű is a „neologizmus” ellentétes törekvéseket emeli ki. A 18. század első felét értékeli mint „barokk kort”, a „helyreállítás, restauratio” korának nevezi: ennek lojális szellemét, katolikus erkölcsösségét, a békés építőmunka nyugalmát a felvilágosodás idegen, doktrinér materializmusa kavarja fel, politikai szenvedélyeket, „nemzeti bűnöket” ébresztve sodorta a katasztrófa felé a szentistváni államot. Tarnai kimutatta, hogy ez a fajta „barokk” eszmény is mennyire hamis és hogy az egész kép mennyire történetietlen. Most azonban főként arra szeretnénk figyelmeztetni, hogy a felvilágosodás eszméinck, magyarországi hatásának — kimondhatjuk — ismeretlensége, ennek elhanyagolása, mellőzése, a korforduló jelentőségében milyen mellőzésekre vezetett, s milyen nagy mulasztást, nagy hiányt pótolnak azok, akik először próbálták felmérni a felvilágosodás történeti jelentőségét, magyarországi útjait.

Alapvető munkát kezdett Eckhardt Sándor, amikor 1919—21-ben *Bessenyei és a francia gondolat* c. tanulmányában a filozófus Bessenyeit méltatta. Részletes elemzést adott Bessenyei olvasmányairól, s a hatások pusztá tényének hangoztatása helyett az eszmék ellentmondó irányait, rendszerét próbálta

megrajzolni. Bessenyei itt már nem szimpla Voltaire-tanítvány, mint Beöthynél, hanem a kor és a saját dilemmáit élő szuverén alkotó, aki a különböző forrásokból egységes világképet akar kialakítani. Szándéka — Eckhardt szerint — ellentmondásokba és zavarba torkollott. „De még így is, ebben a nem tisztult alakban, Bessenyei gondolkodása és módszere a felvilágosodás nagy szellemi mozgalmának legkiválóbb terméke”⁴⁷ s a magyar irodalom újjáteremtőjeként dicséri. Azóta — főleg Biró Ferenc tanulmányai után — másként látjuk Bessenyei gondolatrendszerét, többet tudunk mestereiről, dilemmáiról is. Eckhardt forrás-feltáró tanulmánya, a filozófus Bessenyei méltatása azonban mindenképpen kiemelkedik az előző, vázlatos, hiányos értékelések sorából. Hasonló értékei miatt becsüljük másik nagy tanulmányát: *A francia forradalom eszméi Magyarországon* c. könyvét (1924). Ítélete, értékelése az eszméről teljesen a hivataloshoz igazodik: kelet és nyugat eszméinek ütközését, gyötrelmes, meghasonlást hozó útjait látja a korszakban; végső, legnagyobb eredménye szerinte, hogy kiváltotta „azt a hatalmas hazafiúi érzést, melynek megnyilatkozásait a romanticizmus címén szoktuk elkönyvelni”.⁴⁸ Mindez azonban nem csökkenti könyvének forrás-feltáró értékeit, a felvilágosodás világnézetének árnyaltabb rajzát, jelentőségét megvilágító elemzéseit. Eredményei már ott vannak Horváth János rendszerezésében is, melynek új vonásaival és vitára készítő tételeivel kell most szembenéznünk.

Amikor Horváth János 1923–24-ben, majd 1933–34-ben egyetemi előadásaiban a 18. századot idézte fel, határozott és kidolgozott koncepciója volt a magyar irodalom fejlődésvonaláról, s az irodalomtörténetírás módszereiről. Az előbbi a nemzeti klasszicizmus elméletében, az utóbbi a *Magyar irodalomismeret* c. tanulmányban kristályosodott ki. Horváth János irodalomtörténeti elveivel már több elemző tanulmány

⁴⁷ ECKHARDT S.: *Bessenyei és a francia gondolat*. EPhK 1919. 193–220, 1920. 42–53, 1921. 19–34. Az idézet helye: EPhK 1921. 34.

⁴⁸ ECKHARDT S.: *A francia forradalom eszméi Magyarországon* — Bp. 1924. 213.

foglalkozott (Barta János, Klaniczay Tibor, Bodnár György), mégis, nem árt lényegét felidézni most sem, amikor a korfordulóról, s ami ettől elválaszthatatlan, a 18. századról alkotott összképet vesszük számba. Emeljük ki mindenekelőtt a történetiség erős követelményét elveiben: a tárgyi hűség és az önelvűség szempontjaiban a korhoz kötött mozzanatokat hangsúlyozza, így figyelmeztet, hogy az irodalom fogalma maga is időben változó. Az irodalom állandó lényegét ismert meghatározásában foglalja össze: „Írók és olvasók szellemi viszonya írott művek közvetítésével.” E szellemi viszonyban — különböző változó tényezők hatására alakul ki „az olvasót irodalmi szempontból egycíművé avató közös lelki forma”, melynek megnyilatkozása az irodalmi ízlésben és az irodalmi tudatban mérhető legközvetlenebbül. A „közös lelki forma” főként az irodalmi tudatban nyilatkozik meg mint tudatos és öntudatos megfogalmazása egy adott kor összműveltségének, mint a történelmi és lélektani indítékok számbavétele, hagyományok és jelenvaló törekvések egységbe rendezésének elve. Most már csak az a kérdés, hogy az adott művek alapján mit tart Horváth János a 18. század irodalmi tudatában a legfontosabb elemnek, hogy a történeti és a lélektani folyamatok, fejlődésében megragadott mozzanatai hogyan helyezkednek el a tárgyi hűség követelményei szerint feltárt történeti keretben. Amikor Waldapfel József felmérte a korszak értéklésének irodalomtörténeti hagyományait, joggal figyelmeztetett arra, hogy Horváth János úgy tartotta korfordulónak 1772-t, hogy Bessenyeiék munkásságát a felvilágosodáshoz csatolja. Idézzük az ő nyomán Horváth Jánost:

„Bessenyei, s nyomában az irodalmi fejlődés a felvilágosodás világnézetében gyökerezik, mely alkalmas volt a megindult törekvések tudatosítására és szerves összefogására, másfelől azonban szakítást eredményezett a réggel: tudatos szembefordulást a múlttal.”

S most, az előzmények ismeretében nem kell már bizonyítanunk, hogy mit jelentett a nemzeti eszme és a felvilágosodás összekapcsolása, a világnézeti irány hangsúlyozása Bessenyeiék,

majd a nyelvújítás törekvéseiben.⁴⁹ 1772 tehát Horváth János szerint is egy új korszak nyitánya, de — s ez rendszerezésének másik újdonsága és eredménye — nem előzmények nélküli fordulat a magyar irodalom történetében. Horváth János már figyelmeztet arra, hogy a „nemzetietlennék” ítélt 18. század első fele éppen az erőgyűjtés, az érlelődés kora volt, hogy mind a tudományos eszmékben, mind a nemzeti szellem és a hazai hagyományok erősödésének terén is megindul már az erjedés. Ennek a folyamatosságnak jegyében méri fel a tudományos irodalom eredményeit, az irodalomtörténet és a nyelvi program jelentkezését, a történelmi és irodalmi hagyományok gyűjtésének és kiadásának szervezett formáit, s figyelmeztet a nem-magyar nyelvű hagyományok fontosságára. De ez még szerinte az „átmenet kora”.⁵⁰ „A korfordulatokat ízléskülönbségek összeütközése jelzi” — írta elméleti tanulmányában,⁵¹ s ezt találja meg maradéktalanul az 1772-vel kezdődő időszakban.

Horváth János mindkét, 18. századot tárgyaló egyetemi előadása „fejlődéstörténeti” áttekintés, tehát az irányok jelzésére ügyel elsősorban, rendszerez és értékkel, ezúttal nem elemzések kapcsán. Korképének jelentőségét, új eredményeit tekintve máris világos, hogy a 18. század fejlődésének összefüggő mozzanatait, de még a felvilágosodás oly fontos hatását is egy egyetemesebb, általa még nagyobb jelentőségűnek ítélt irány szolgálatában látja, melynek „tudatosítására” és szerves összefogására a felvilágosodás „alkalmas” volt. A 18. század első felének törekvéseiben „a magyar irodalom elvi egységbe tartozásának” iránya alakul, mely előbb — Czwingtingernél, Bodnál — még a Magyarországon készült műveket jelentette. Ez még Horváth János szerint

⁴⁹ HORVÁTH J.: *A XIX. század fejlődéstörténeti előzményei* (1933–34). Irodalmi Tanulmányok. Bp. 1956. 104. 107.

⁵⁰ HORVÁTH J.: *A magyar irodalom fejlődéstörténete* (1923–24). Közzétette: Korompay János. ItK 1969/2–3. sz. 360.

⁵¹ HORVÁTH J.: *Magyar irodalomismeret* (1922). Irodalmi Tanulmányok Bp. 1956. 22.

„puszta területi, mondhatni kormányzati sorsközösség . . . Ennek az egységnek kellett belsővé, lelkivé mélyülnie az irodalomban, hogy a szellem azonossága járhasa át, s vegetatív továbbfejlődés helyett, tudatos, akart, türelmetlen gyorsasággal törjön a maga igazi nagy célja, végcélja felé. Ez a programadó, fejlődést gyorsító célkitűzés a Bessenyei műve, s vele kezdődik a tulajdonképpeni nemzeti irodalom története.”⁵²

Az irodalmi tudatban tehát a „közös lelki forma” legfőbb, jellemző mozzanata ez az elmélyülő nemzeti eszme, mely erkölcsi egységgé is válik. Az „immár erkölcsi mélységű nemzeti érzés igazgatja gondolkodását” — írja —, s természetes, hogy az

„új nemzet-fogalomhoz idomítja az irodalomét is, vagyis az irodalmat nem öncélú tevékenységnek fogja fel, hanem a nemzeti cél szolgálatára rendeli: a nyelvnek mint a nemzetiség biztosítékának a kiművelésére”.⁵³

Úgy érezzük, itt tolódoott el a hangsúly, a felvilágosodás korának egyetemesebb irányát felbontotta, s a polgári-humanista, világnézeti és műveltségi eszméket magyar nyelven hirdető programból kiemelte a nemzeti gondolatot, hierarchikus fölérendeltséggel tette meg az egész kor meghatározó és vezető eszméjének. Ezért lát „paradoxonokat” a korszak különböző etapjain: Bessenyeiéknél azt, hogy a nemzeti fejlődést „idegen szellem” betelepítésével indították meg; Kazinczynál, hogy „patriotizmusból legyenek idegen szépségeink; ne írjunk originálokat; kultúrát telepítsünk, de csak keveseknek stb”.⁵⁴ E programok valójában a polgári fejlődés hazai küzdelmeinek szükségszerűen felismert állomásai, az adott körülményekhez igazodó törekvései voltak, s korántsem tűntek „idegennek” vagy „paradoxnak” akár Bessenyei, akár Kazinczy számára. Horváth János világosan beszél az ellentmondás, a „paradoxon” lényegéről.

⁵² HORVÁTH J.: *A XIX. század fejlődéstörténeti előzményei* — id. kiad. 99.

⁵³ Ua. 102.

⁵⁴ Ua. 128.

Ez a kor „megtúrte, nem ellenezte heterogén elemek együtt-járását: nemzeti nyelvet idegen alakításokkal, nemzeti nyelvben idegenből áthozott tartalmat”.⁵⁶ Sőt, kimondja azt is, hogy Bessenyei munkássága ugyan megindított „egy szinte kizárólag nyelvi érdekű irodalmat; annak foglalata: tartalmi és ízlési elemei számára azonban még nem tudott határozott irányt kijelölni, azt elfogadta (fordítás, utánczás által) az idegentől”.⁵⁶

Az ízlés heterogén vonását jól, sőt egyre jobban látjuk ma is, de azt is, amit Horváth János nem világított meg: hogy e több-féleség éppen a határozott tartalmi, világnézeti mondanivaló hazai terjesztésének kedvéért dívott a korabeli irodalomban. Ezek után egészen világos és következetes lépés Horváth János rendszerében, hogy Kármán programját az egész kor fölé helyezi, mert benne nem egy, a 90-es évek légkörében fogant irányt lát. Ami Kármán eredetiség-eszméjében elsősorban mai volt, s ezzel együtt, ezen belül jelenvalóan hazai, az Horváth János fejlődésrajzában nemzeti tartalma miatt emelkedik ki elsősorban:

„Fordítások űzése helyett eredetiség és öngondolkozás; közönséggel is számotvető irodalomkoncepció; a »magunk világát« tükröztető s ennél fogva nemzeti író, tehát az irodalom nemzeti jellegének a nyelvnél mélyebb jegyekben: mondhatni az inspiráció nemzeti eredetiségében keresése; az ily értelmű nemzeti irodalom művelésének szinte templomi áhítattá magasztosítása; s ehhez kapcsolva a nemzeti író fennkölt önérzete: mindez együttvéve a Bessenyei és Kazinczyén túlhaladó megfogalmazása a nemzeti irodalom jegyeinek és követelményeinek.”⁵⁷

Felfigyelhetünk itt is arra, hogy Bessenyei és Kazinczy kora különböző történeti adottságaik elhanyagolása miatt miként kerül egy nevezőre, ún. „ellentmondásai” miatt. Ha van fejlődésbeli különbség, az éppenséggel az, hogy a nyelvújítás kora

⁵⁶ HORVÁTH J.: *A nemzeti klasszicizmus irodalmi ízlése* (1928 – 30). Irodalmi tanulmányok Bp. 1956. 278.

⁵⁶ HORVÁTH J.: *A XIX. század fejlődéstörténeti előzményei* – id. kiad. 105.

⁵⁷ Ua. 141.

az ellentmondásokat „nem szüntette meg, sőt, szaporította”. A cél természetesen az „egyensúly” megteremtése. Az irodalom önállósulási folyamatában „tulajdonképpen végcélja felől még öntudatlanul” járja útjait — írja Horváth János —, hogy aztán a „valódi syncretismus”, a tartalmi és alaki elemek nemzeti egysége Petőfi korában valósuljon meg.

„A magyar klasszikus ízlés, melynek első, spontán képviselője Petőfi, nem egyéb, mint végső kitisztulása az irodalmi ízlés immár hét évtizedes forrongásának, tehát nem kieszelt formula, hanem egy fejlődésfolyamat célhoz juttatása.”⁵⁸

Horváth János e „végcél” felől szemlélte az egész 18. századot, így jelölte ki a nemzeti és a felvilágosodott gondolat hierarchiáját, innen látott kibékíthetetlen „paradoxonokat” a korszak törekvéseiben. Egysége csak mint fejlődés-folyamatnak van, ez pedig előkészítő szerepe, egészen a század első felétől kezdve:

„Így tehát a »nemzeti«-nek híresztelt XVIII. században éppen a »nemzeti« XIX.-hez való átmenet korát kell látnunk, mely a több százados megoszlás és egyensúlybomlás után a nemzeti egységben jelöl ki az irodalom számára új szellemi alapvetést”.⁵⁹

Horváth János 1772-ről és a korszakról vallott nézeteiben nem nehéz felfedeznünk Arany és Gyulai egységes, népi és európai elemeket egyesítő nemzeti irodalom-ideálját, az „utánzások iskolájának” idegenszerűségéről szóló tételt, az „egyensúly” keresését Petőfi és Arany korának irodalmában.⁶⁰ Valóban az ő eszméiket vitte tovább, de túl is lépett rajtuk. Az alapeszme és az irány követésén belül is: részint a felvilágosodás nagyobb (bár még mindig alárendelt) szerepének kiemelésével, s abban

⁵⁸ HORVÁTH J.: *A nemzeti klasszicizmus irodalmi ízlése* — id. kiad. 279.

⁵⁹ HORVÁTH J.: *A XIX. század fejlődéstörténeti előzményei* — id. kiad. 96.

⁶⁰ Nem hiába írta le HORVÁTH JÁNOS, hogy „Arany és Gyulai Pál a magyar irodalmi tudat már-már évezredes fejlődésének legtisztább s legteljesebb megtestesítői”. *Magyar irodalomismeret* — id. kiad. 26.

is, hogy az „idegennek” ítélt mozzanatokat is alaki vagy öntudatlan törekvéseik alapján az egyetemes fejlődés láncolatához kapcsolta. Módszerében pedig épp e dinamikus, bár sajátos szempontú fejlődésrajzzal hoz újat az eddig statikus korrajzok után. Az „iskolák” szerinti rendszerezést nem tartja alaptalannak, de korántsem értelmezi mereven. Figyelmeztet pl. egy „olaszos” irányra, s hogy a „deákosok” egyszersmind a „modern” barokk-jezsuita költészetnek is követői voltak, s mindegyikre arra, hogy a „minták szerinti osztályozás mellett a világnézeti és időponti különbségeket is szemmel kellene tartani”.⁶¹

Sajnálatos tény, hogy Horváth János tanai a század előkészítő szerepéről sokkal intenzívebben hatottak, mint a felvilágosodás jelentőségére vagy a század első felének megismerésére intő tételei. A hivatalos irodalomtörténetírásban s az oktatásban a nagyon is egyoldalúan értelmezett nemzeti újjászületés gondolatát harsonnázták, Bessenyeiről és író társairól az utánzások, az „idegen” szellem meghonosítása kapcsán értekeztek. Amikor pedig a *Nyugat* körül és után az őskeresés igényével és az egyéni arcok megrajzolásának szándékával fordulnak a 18. századi hagyományok felé, többnyire ismét saját koruk előképét, saját bizonytalanságuk és válságaik őseit fedezik fel a „rációval” viaskodó, „preromantikus” nosztalgiaikkal fűtött „meghasonlott” irodalomban, „rokoko heroizmust” emelnek a társadalmi küzdelmek helyére (Féja Géza, Szerb Antal); Halász Gábor is a felvilágosodás és az egyéni alkat ellentétét nyomozza szép Bessenyei-portréjában. Messze vezetne, ha e gazdag és érdekes esszéirodalom 18. századi képének akárcsak alapvonásait is felvázolnánk. Egy azonban bizonyos — s számunkra az irodalomtörténeti anyag áttekintésekor is tanulságos és érdekes —, hogy a korforduló jelentőségét, Bessenyei és társainak újat kezdő törekvéseit, s benne a modern ember előképét meglátják, — ha torzítással vagy romantikus

⁶¹ HORVÁTH J.: *A XIX. század fejlődéstörténeti előzményei* — id. kiad. 103.

túlzásokkal is. Az irodalomtörténeti tudat folytonosságában ezen a vonalon is tovább él egy hagyomány, melynek — látuk — valódi jelentőségét, tartalmát esetleg ünnepezték, esetleg vitatták, de kevéssé ismerték.

Most, az előzmények áttekintése után tűnik ki világosan, hogy irodalomtörténeti rendszerben először Waldapfel József monográfiája: *A magyar irodalom a felvilágosodás korában* (1954) kapcsolta össze következetesen a korfordulót és Bessenyei munkásságát a felvilágosodással. Nem feladatunk most, hogy e könyv kritikai mérlegét állítsuk fel. Felesleges is lenne, hiszen alapos kritikák (Baróti Dezsőé, Barta Jánosé, Szauder Józsefé) vették számba eredményeit, vitatható tételeit, a megoldatlan vagy fel sem vetett problémákat. Szauder József egyértelműen szólt a könyv tudománytörténeti jelentőségéről:

„Waldapfel nevezte először, de tudománytörténetileg korszerűen és hitelesen felvilágosodásnak ezt a korszakot, és következetes elvi alapú szintézist adott róla.”⁶²

Mostani tárgyunkhoz illően a korforduló jelentőségéről mondottnak vesszük számba. Waldapfel József első ízben adott rövid áttekintést az 1772-t értékelő elméletekről s magyarázta azok ideológiai hátterét. A korforduló jelentőségét könyve épp azzal világítja meg, hogy a korszak valamennyi törekvését a felvilágosodáshoz kapcsolja. A könyv felvilágosodás-fogalmát természetesen az 50-es évek eredményeihez, kutatási irányához kell mérnünk, nem mostani, örvendetes gazdagabb, differenciáltabb fogalmainkhoz — s így is jelentős előrelépésről beszélhetünk. Ha visszagondolunk a korszak előkészítő szerepére koncentrált rendszerekre, az egyoldalú, nemzeti irányzatosság hangsúlyozására, az „idegen” minták utánzásának iskoláiról elhangzott merev tételekre, az elferdített kérépekre, akkor joggal emeljük ki, hogy itt került szoros kapcsolatba egy új kor új szellemi iránya meg a nemzeti irodalom:

⁶² SZAUDER J.: *A felvilágosodás kori irodalom kutatásának legújabb eredményei és problémái* – It 1970/2. sz. 416.

fellendülésének kezdete. Waldapfel József Bessenyeit nem mint romantikus hőst, nem mint a nemzeti eszme előharcosát értékeli, hanem mint felvilágosodott gondolkodót, mint humanista politikus író és szervezőt, aki kritikusan, saját adottságainkhoz méri programjait. Az *Agis tragédiájának* megjelenése, az 1772-es évszám az új irány kezdetének szimbólumaként jelöli itt az új kor kezdetét. Formájában hagyományos korfordulót igazol, de új tartalmára irányítja a figyelmet.

Természetes és tudományosan megalapozott volt tehát, hogy amikor a magyar irodalom nagy szintézise, a hatkötetes irodalomtörténet készült, korforduló és korkezdő évszám, határpont maradt 1772. Természetes az is, hogy a kötettel kapcsolatban a periodizációs vitán felmerültek azok a kételyek, melyeket az eddigi kutatás és rendszerezés — Toldytól kezdve Waldapfelig — még nem tisztázott vagy nem igazolt meggyőzően. Ilyen például az előzmények kérdése, különösen a 18. század első felének hagyománya, szerepe a felvilágosodás és a nemzeti mozgalmak előkészítésében. A kételyek annál is inkább jogosultak, mert úgyszólván csak a legutóbbi időben kezdjük megismerni e korszak sokrétű és sokszínű törekvéseit, a protestáns és katolikus egyházak reformtörekvéscinek új, világiasabb irányait, a tudományos, a nem magyar nyelvű művek elemzésével kezd kirajzolódni tudománytörténeti és világnézeti jelentősége a felvilágosodás előkészítésében.⁶³ A Kézikönyv tanulságai, illetve a periodizációs vitán elhangzott vélemények alapján foglaljuk össze mindazt, ami az előzmények feltárása nyomán a korfordulót is revidáló szándékkal felmerült. A felvilágosodás hatásának folyamatosságát, előbbi nyomait fedték fel a kutatások: az 1730-as évektől kezdve megindul a katolikus egyház küzdelme a felvilágosodás ellen, magyar és latin nyelvű vitairatok látnak napvilágot; protestáns, moralizáló, profán erkölcsiséget hirdető eszmék erős hatása

⁶³ Az előzmények, a korai felvilágosodás problémáit világították meg E. WINTER kutatásai; legutóbb pedig e kérdéssel foglalkozott a 18. századi kutatócsoport Egerben tartott ülészsza 1971 októberében.

észlelhető szintén az 1730–1740-es években; Szauder József említette az ekkortájt lezajló filozófiai vitákat, valamint az orvosi könyvekben jelentkező felvilágosodott nézeteket 1740 és 1760 között; elhangzott az is, hogy a magyar nyelv kiművelésének programszerű terveiben, az irodalomtörténetírás nemzeti tudatosságában is jelentős előzmények voltak már 1772 előtt; s végül, hogy az új irodalomban oly nagyhatású alkotók, mint Orczy, Ráday már 1772 előtt is jelentős munkásságot fejtettek ki. — Az előzmények feltárása során egyre világosabban áll előttünk a fejlődés útja, az új korszak ideológiájának érvényesülése a maga történelmi szükségszerűségében. De vajon e folyamat kezdete már ugyanazt képviseli-e, mint a 70-es évek törekvései? Szauder József programtanulmányában már figyelmeztetett arra, hogy az egyházi vitairatokban voltaképp az egyház küzdelme folyik egy történelmen kívüli világkép nevében, hogy a felvilágosodott eszmék így nem közvetlenül hatottak, inkább a polémiákból következethették ki — erősen eltorzult formában. Joggal említette ugyanitt, hogy a teológiai eszmék még egy ideig együtt jelentkeznek a felvilágosodott tanokkal, s hogy épp az átmenet, a „váltás” időpontja nem tisztázott még tudománytörténeti hitelességgel. Biró Ferenc Bessenyei-kutatásai felfedték, hogy Bessenyei a kartéziánus-racionalizmussal is szembefordul, tehát itt sem beszélhetünk az előzmények mechanikus folytatásáról. Ami az előzményekből kiderült, voltaképpen a folyamat nagyobb távlatát tekintve az, hogy előharcok folynak, hogy vannak szétszórt kezdeményezések, melyeket tudatosan, az újat kezdés tervszerűségével, avagy az éles tagadás és az új irány keresésének szándékával mégiscsak Bessenyeiék fognak össze. Az új korszak lényeges ismérve mindig a régivel való szembefordulás, a harcok kiegyenlítetlenség, mely maradéktalanul felszínre került az 1770-es években. Az új program megindítói korántsem a teológiai küzdelmek folytatóiként léptek fel, hanem egy új világnézet, új műveltség öntudatos akarásával. Bessenyei egész életműve sem oldódik fel a korábbról elindult kulturális folyamatban, „filozófiájával, új világképével a magyar felvi-

lágosodás jövőjének, drámai kifejlődésének lesz archetípusává, ideális összfoglatává”.⁶⁴ Ez az új világnézet ad korszakosan megkülönböztető jelleget a nemzeti eszmét hordozó nyelv-művelés programjának és az irodalomról vallott nézetek változásának is, hiszen az új igazságok terjesztésének igényével akartak minél szélesebb körökhöz szólni, a gondolatok újdonságához alakított hazai nyelven. Ami pedig Orczy és Ráday 1772 előtti munkásságát illeti, nem szabad elfelednünk azt az irodalomtörténeti tényt, hogy munkáik csak a 70-es évek után jelentek meg, s hogy törekvéseik főként a követők, az utódok munkásságával együtt, tehát a 70-es évektől kezdve váltak igazán jelentőssé. Orczy kulturális és morális ideái főként a Bartaival folytatott költői eszmecsereben bontakoztak ki, háza, egyénisége Bessenyeiek körének középpontja volt. S úgy érzem, joggal hivatkozhatunk Kazinczyra, aki idézett áttekintésében Rádayt az új kor első mesterének tartotta: műveltsége, könyvtára, levelezése, irányító szerepe, sőt, verstani reformja szerinte egészen az új iskolához tartozott, sőt, annak alapítóját látta benne, a saját törekvéseinek, irodalmi szerepének előképét. Kölcseyt is idézhetjük igazunk mellett: ő is az új irányhoz kapcsolta Ráday munkásságát. S tegyük még hozzá, hogy ebben a korfordulót előbbre hozó elgondolásban meglehetősen bizonytalan az időpont jelölése. Többféle verzió merült fel: 1730 környéke a katolikus egyház felvilágosodás-ellenes iratai és a protestáns moralizáló irány hatása szerint; 1740 tája, mert a tudományos irodalom felvilágosodott iránya innen észlelhető; történeti szempontból említették az 1720-as évek országgyűléseinek korfordulót jelölő lehetőségét, de ezt már a vita során cáfolta Bán Imre azzal, hogy irodalmi szempontból semmi említésre méltó, nevezetesebb mű vagy irány nem indul útnak ekkor. A korfordulót korábbra helyező revízió ilyenformán nem talált meggyőző érveket sem ideológiai, sem történelmi, sem irodalmi területen. Az előzmények fontossága mellett

⁶⁴ SZAUDER J.: *A XVIII. századi magyar irodalom és a felvilágosodás kutatásának feladatai* — ItK 1969/2–3. sz. 140.

mégiscsak az derült ki, hogy azok előzmények csupán, nem azonosak a Bessenyeieék kulturális és irodalmi terveivel, s a feltárt ismeretek fényében sincs okunk az új korszak lényegét másként látni. Ami más szóval azt jelenti, hogy inkább a 18. század első felének értékelését kell revidálnunk, hozzákapcsolnunk a történelmi folytonossághoz, nem pedig az utána következő időszak újdonságát kisebbítenünk.⁶⁵

A periodizációs vitán a történelmi folytonosság nevében hangzott el egy másik, a korfordulót későbbre javasoló vélemény. Hopp Lajos a felvilágosodás fejlődésének s a régi (barokk) ízlés tovább élésének együttes vonulatát jelölte az 1780–90-es évek határáig. Úgy érezzük, ebben a korszakolásban épp a felvilágosodás és Bessenyeieék programjának újdonsága tűnik el s olvad egybe indokolatlanul az előzményekkel. Mégis, alaposan kell mérlegelnünk annál is inkább, mert több felől is elhangzott e javaslat. Előzményét láttuk már Pápaynál, aki a II. József korában támadt „visszahatástól” számolta az új nemzeti irodalom kezdeteit. Toldy kissé ingerülten cáfolta az elméletet, hangsúlyozta a megelőző időszak alapvető törekvéseit, s azt is hozzátette, hogy a József rendeleteire támadt visszahatás „nagyobb részt politikai volt”.⁶⁶ Az 1790-es évek jelentőségét most, az újabb elgondolások is főként a történelmi tanulságok felől világítják meg. Lukács György a periodizációs vita után, az elvi kérdésekről nyilatkozva említette, hogy a magyar társadalom progresszív törekvéseiben s a hozzá kapcsolódó irodalom történetében döntő fontosságú a köznemesiség szerepe. A társadalmi haladásért folytatott köznemesi mozgalom szerinte

„Magyarországon II. József után, 1790 körül megindult és csúcspontját éri el a romantikához valóban sok tekintetben közelálló fiatal Vörösmarty költészetében”.⁶⁷

⁶⁵ TARNAI A.: id. tanulmány: 192.

⁶⁶ TOLDY F.: *A magyar költészet története...* — id. kiad. 325.

⁶⁷ *Beszélgetés Lukács Györggyel* (NAGY PÉTER) — It 1969/2. sz. 382.

Lukács György ugyanakkor az irodalomtörténeti periodizáció általános alapelvéről szólva korántsem ragaszkodik a társadalomtörténeti kategóriák egyoldalú, merev alkalmazásához. Nagyon is határozottan mondja, hogy olyan átfogó szempontot kell keresnünk az egyes korszakok kijelölésében, melyben a legfontosabb társadalmi és művészeti problémák összefutnak. Úgy érzem, éppen ennek az alapelvnek szellemében járunk el, amikor a tárgyalt korforduló kapcsán válaszolunk arra a kérdésre, hogy vajon a történelmi, társadalomtörténeti mozgalmak — vagy akár úgy is fogalmazhatjuk: az irodalom történetében tükröződő társadalmi törekvések szempontjából nem kell-e valóban módosítanunk a periodizációs határt? Vagyis arra kell felelnünk, hogy az 1770-es években valóban elkezdődött-e egy progresszív történelmi folyamat; mennyiben járult hozzá Bessenyeiék kulturális törekvése a társadalmi progresszió előreviteléhez, csak előkészítette-e, vagy szerves része volt már annak? Elindulhatunk ismét Lukács elveiből:

„Az emberiség, sőt az egyes nemzetek fejlődésében vannak szakaszok, amelyek jellemzésénél nagyon nehéz elválasztani, hogy mi a társadalmi és politikai elem, és mi az irodalmi.”⁶⁸

Mármost ha a korszak alapvető törekvéseit tekintjük úgy, amint volt, a polgárosodásért és a nemzeti önrendelkezésért vívott harc komplex jelentkezésének folyamatában, s így vizsgáljuk, ennek talaján, ennek szolgálatában a kibontakozó irodalom és a kulturális fejlődés törekvéseit, a válasz máris megvilágosodik. Hiszen a polgári eszméket oly jellegzetes formájában tükröző világnézet, mint a felvilágosodás Bessenyeiék munkásságával indult el a maga lényegét világosan megmutatva hazai útjaira, teológiai kötöttségek nélkül fejtették ki államelméleteiket, morális nézeteiket és kulturális programjaikat. Politikai, világnézeti problémákat felvető mű volt a korszakkezdő *Agis tragédiája*, azok voltak a röpiratok és filozófiai költemények. De 1790 felől is megvilágíthatjuk álláspon-tunkat. Az országgyűlés feliratában, a követelmények indok-

⁶⁸ Ua. 381.

lásában ott él a felvilágosodás államelmélete, Montesquieu hatása, akinek eszméit Bessenyei is megszólaltatta eszimefuttatásaiban. Irodalomtörténeti szempontból tekintve nem fémjelzi az időpontot jelentős mű, nagy alkotó, inkább arról van szó, hogy a műveknek akkortájt konkrétabb, politikusabb színezetük lesz. Nincs okunk tehát arra, hogy Bessenyeieék törekvéseiben már ne lássuk meg az 1790-es esztendőök progresszív tartalmait, — sőt, világnézeti, filozófiai mélységben jóval többet —, s hogy éppen programszerű tudatosságuk miatt ne itt lássuk a kezdetet. S ha ehhez még hozzávesszük, szintén Lukács György nyomán, hogy az „irodalom karakterisztikumát sem a nagy író nélkül, sem pusztán a nagy íróból nem lehet rekonstruálni”,⁶⁹ Bessenyei egyéniségének és eszméinek korszakot jelző irányát elméletileg sem indokolt tagadnunk. Társadalmi jelentőségben is új irány volt ez, egy történelmi szerepére megérett osztály tudatos fellépésének kezdete. Kulturális, művelődési programmal jelentkeztek, de ebben politikai, világnézeti, filozófiai eszmék sűrűsödtek, hatásuk, jelentőségük a maga polgári-nemzeti újdonságával él és fejlődik tovább a későbbi korszakokban.

★

Száz esztendővel ezelőtt, 1872-ben az Akadémia kénytelen-kelletlen megszervezett ünnepeléssel emlékezett elődeire. Az ünnepelésekért ma már kevésbé lelkesedünk, s talán a periodizáció kérdéseiről szólni is korszerűtlennek hat. Sokoldalú történeti elemzést igénylünk inkább, a fejlődés útjait a maguk összetettségében, összefüggéseiben akarjuk megvilágítani. Az árnyalt módszer a történeti igazság mélyebb megismeréséhez vezet, segít abban, hogy a múltbéli folyamatok láncolatában az új erőket, a jövő jeleit felismerjük. A történeti múlt jövője a jelen: saját korunk, saját törekvéseink irányát, értékét mérjük hagyományainkban. Az 1772-es korforduló története nagyon világosan tanúskodik arról, hogy a félreismert hagyomány miként szabja meg egy korszak kutatásának irányát.

⁶⁹ Ua. 386.

A nemzeti gondolat egyoldalú kiemelése, a felvilágosodás világnézeti mondanivalójának idegenszerűségéről hangoztatott tételek szűk körbe szorították történelmi szerepét. Az 1772 jelentőségéről szóló tanítás lényegében korszerűtlen tartalommal öröklődött nemzedékről nemzedékre. A korszak mélyebb törekvései, a korforduló modern jelentősége akkor kezd — lassan és fokozatosan — megvilágosodni, amikor a felvilágosodás világnézeti tartalmára, társadalmi szerepére és jelentőségére irányul a figyelem. Elmondhatjuk, hogy napjainkban örvendően fellendült ez időszakasz filozófiai, tudománytörténeti, eszmetörténeti, irodalomtörténeti problémáinak kutatása, tanulságai egyre több és egyre meggyőzőbb érveléssel szólnak modern jelentőségéről. A felvilágosodás korának humánus nagysága rajzolódik ki előttünk egyre sokoldalúbban: a reneszánsz korának szabad embere találja meg ismét magát, irracionális félelmek nélkül áll meg az univerzumban, saját erejében, szellemi energiáiban bízva méri fel Istenhez, társadalomhoz, ember-társaihoz, önmagához való viszonyát, s új távlatokat nyit vallási, politikai, társadalmi, morális, tudományos és művészeti kérdésekben. Természetes, hogy az új eszmék hatása, a fejlődés fokozatos és lassú, s ha történeti hitelességgel akarjuk jelölni az új korszak kezdetének idejét, leginkább az 1770-es évekről kell szólnunk. Irodalomtörténeti korszakról beszélünk természetesen, egy világnézeti tartalmában új, társadalmi törekvéseiben tudatos irodalmi élet megteremtésének korszakáról, melyben az új humánus nevében próbálják összefogni a kulturális élet legjobb törekvéseit; ha lehet, folytatva az előzményeket, ha kell, megtagadva a hagyományokat. Bessenyei alkotói egyénisége, munkássága jellegzetes képviselője az iránynak, az *Agis tragédiája* megjelenése 1772-ben kifejező szimbóluma az új korszaknak. S ha kétszáz év után megállunk egy pillanatra, és felmérjük értékelésének évszázados hagyományait, nem ünnepelni akarunk, hanem munkánk irányát tisztázni és dolgozni azért, hogy megtisztulva éljen tovább egy hagyomány, melynek van még mondanivalója századunk számára is.